

⁹ Матвеева Л. В. Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог. С. 125.

¹⁰ Див., наприклад, бібліографію в кн.: Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. Харьков, 2011. С. 835–928; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана та Л. В. Войтовича. Львів, 2011. С. 833–878.

¹¹ Домановський А. Два обличчя Юліана Кулаковського // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків, 2005. Т. 11. С. 331–345. (Рецензія на книги: Матвеева Л. Юлиан Кулаковский. К.: Стилос, 2002. 484 с.; 24 с. ил; Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. 2-е изд., перераб., исправ. и доп. СПб.: Алетея, 2004. 477 с. (Серия «Византийская библиотека. История»)).

¹² Див., наприклад: Бубенок О. Б. Матвеева Леся Василівна // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2009. С. 550–551.

¹³ Матвеева Л. В. Юлиан Кулаковский. К.: Стилос, 2002. 483 с.

¹⁴ Матвеева Л. В. Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог (1815–1876). К.: ИД “Стилос”, 2010. 192 с.

¹⁵ Циганкова Е. Г. Л. В. Матвеева – історик науки // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.Матвеевої. Зб. наук. статей. К., 2010. С. 13–24.

¹⁶ Бубенок О. Б. Аланознавчі студії Ю. А. Кулаковського в історіографічних дослідженнях Л. В. Матвеевої // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. Матвеевої. Зб. наук. статей. К., 2010. С. 25–37.

Сергій Сорочан, Олександр Роменський
(Харків)

ВІЗАНТІЯ ТА РУСЬ У ПАМ'ЯТКАХ СФРАГІСТИКИ. РОЗДУМИ НАД МАТЕРІАЛАМИ МІЖНАРОДНОГО КОЛОКВІУМУ

(Byzantine and Rus' Seals. Proceedings of the International Colloquium on Rus'-Byzantine Sigillography. Kyiv, Ukraine, 13-16 September 2013 / Ed. by Hlib Ivakin, Nikita Khrapunov, Werner Seibt. – Kyiv, 2015. – 336 p.)¹

Вихід друком матеріалів Міжнародного колоквиуму з давньоруської та візантійської сфрагістики, що відбувся у вересні 2013 р., став ще одним свідченням плідної співпраці фахівців різних країн у справі вивчення та інтерпретації багатющого корпусу візантійських і давньоруських печаток, який постійно поповнюється завдяки новим знахідкам. Поряд з іншими подібними науковими проектами (виставкою «1000 років української печатки» у Національному музеї історії України, виданням «Сфрагістичного щорічника» та ін.)¹, колоквиум відбувся завдяки фінансовій та організаційній підтримці українського підприємця і мецената Олексія Шереметьєва, а організаційний комітет забезпечив присутність провідних світових фахівців.

Символічною стала і назва наукового форуму «Сфрагістичний меридіан: Київ–Корсунь–Константинополь», яка вказує на глибинний

¹ Вперше опубліковано російською мовою: Сорочан С. Б., Роменский А. А. Рецензия на книгу: Byzantine and Rus' Seals. Proceedings of the International Colloquium on Rus'-Byzantine Sigillography. Kyiv, Ukraine, 13-16 September 2013 / Ed. by Hlib Ivakin, Nikita Khrapunov, Werner Seibt. Kyiv, 2015. 336 p. // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. 2016. Вып. 8. С. 666–687.

зв'язок і спадкоємність між столицею Імперії ромеїв, її форпостом у Південно-Західній Тавриці і «суперником Константинопольської держави», центром «Руської землі»². Публікація праць конференції долучає до наукового обігу раніше невідомий матеріал джерел, робить його доступним не лише для сфрагістів, а й для істориків широкого профілю. Здається, автори рецензованої збірки повністю погодилися б зі словами свого видатного попередника, академіка Миколи Лихачова: «Треба пам'ятати, що джерелознавство є основою знання ..., що кожна точно встановлена дрібниця наближає нас до істини, а найблискучіший висновок, в основу якого вкрались неперевірені, помилкові деталі, затемнює істину»³.

Том матеріалів колоквиуму складається з чотирьох частин: «Візантійські печатки: публікації», «Візантійські печатки і світ навколо», «Печатки Русі», «Поствізантійські печатки», дозволяючи прослідкувати різноманіття і еволюцію печаток впродовж всього існування Романії, а також у період «Візантії після Візантії».

Перша частина, присвячена публікації та інтерпретації нових джерел, відкривається ґрунтовною статтею Олександра Герцена (р. 25–32), що розкриває деталі знахідки візантійської печатки у склепі № 202 на кладовищі у балці «Алмалик-дере» Мангупа. Свинцева печатка хартулярія була виявлена під час розкопок 2012 р. і, що дуже важливо, датується періодом 600–650 рр. (р. 29). На думку автора, артефакт свідчить про безперервні зв'язки регіону Дорі з Візантією і зміцнення північного кордону імперії за умов тюркської військової загрози. Форма хреста, надана печатці під час вторинного використання, дозволяє говорити про її сакральне значення і поширення християнства серед кримських готів. Вернер Зайбт, публікатор печатки, уточнює, що вона, ймовірно, використовувалася як амулет, пов'язуючи її появу з можливим посольством василевса Іраклія до кримських готів для їх залучення в якості союзників (р. 33–34). Дослідник звертається і до контексту знахідки на Мангупі печатки логофета і патрикія Дорофея, ототожнюючи його з однойменним патрикієм Сицилії – супротивником Папи Мартіна I, засланою до кримського Херсона. Разом з тим припущення В. Зайбта про те, що саме Мангуп міг бути останнім місцем перебування опального ієрарха (р. 35), вимагає додаткових аргументів, бо не знаходить інших підтверджень у джерелах.

У цьому випадку ми маємо справу зі штучною спробою прив'язати артефакт до відомого факту.

Стаття Александри-Кіріакі Вассіліу-Зайбт знайомить читачів з печаткою комерсіяря з Верхнього Подністрів'я (р. 37–42). Ця знахідка належить до рідкісного типу печаток, датується достатньо вузьким періодом з 1 вересня 667 до 6 листопада 668 рр. (р. 37). Дослідниця припускає, що виявлення печатки так далеко від візантійського кордону пов'язане з неспокійною військово-політичною ситуацією цього часу: ймовірно, візантійський купець мав за мету організацію військової допомоги і був убитий людьми болгарського хана Аспаруха, чий рух на захід А.-К. Вассіліу-Зайбт відносить, погоджуючись з Олександром Айбабіним і Костянтином Цукерманом, до часу не пізніше 665 р.⁴ (р. 40). Проте обставини виявлення візантійської печатки на Буковині залишаються загадковими.

Федір Андрошук надав характеристику візантійських печаток, знайдених у Південній Русі (р. 43–54). Серед них передусім привертає увагу печатка василевса Василя II з Білгородки (м. Білгород давньоруської доби), датована Вернером Зайбтом дев'яностими роками X ст. (після 991 р., коли і було засновано місто). Дослідник зазначає, що печатка могла скріплювати невідомий документ з Константинополя, що супроводжував хрещення і шлюб князя Володимира Святославича. Вона могла бути присутньою на листі василевса до князя з проханням про додаткову військову допомогу, оскільки у цей час руси використовувалися у військових кампаніях у Сирії та Кілікії (а згодом у Болгарії та Італії)⁵, візувати договір Василя II і Володимира або супроводжувати дари імператорському швагеру (р. 43–44). Ф. Андрошук контамінує варіанти реконструкції русько-візантійських відносин, запропоновані Анджеєм Поппе і Вернером Зайбтом, датуючи захоплення Корсуня літом 989 р., а битву під Хрисополем (перший випадок участі русів у громадянській війні на боці Василя II) – попереднім 988 р.⁶

На наш погляд, джерела дозволяють скоригувати хронологію. Їхні свідчення передбачають незначний часовий інтервал між Хрисопольською і Авідоською битвами (остання, як відомо з Ях'ї Антіохійського, відбулася 13 квітня 989 р.)⁷. Вірменський сучасник Степанос Таронеці відносив Хрисопольську битву до кінця 437 р. вірменського літочислення (тобто не пізніше 23 березня 989 р.);

наступного року, «коли час був ще весняний», узурпатор Варда Фока зазнав вирішальної поразки⁸. Таким чином, 989 р. руси діяли як союзники Македонської династії, у той же час, на момент укладення договору Василя II їхній «цар» був ворогом василевса⁹. Перемовини сторін про військову допомогу розпочалися точно пізніше 987 р., лише коли Варда Фока підійшов до Дорилея і Хрисополя, наступного року. Це і низка інших міркувань дозволяють дійти висновку про те, що Херсон капітулював не пізніше весни-літа 988 р., після чого і був оформлений військовий і матримоніальний альянс держав¹⁰.

Так чи інакше, печатка Василя II, поза сумнівом, дає можливість з'ясувати окремі обставини контактів Візантії і Русі кінця X ст. Автор вважає, що новий родич навряд чи міг надіслати імператорові додаткову допомогу у 990-х рр., оскільки Володимир у цей час докучали печеніги (р. 44). Хотілося б відзначити ремарку Олександра Мусіна про те, що ступінь контролю князя русів над скандинавськими найманцями, які проходили через територію Східної Європи, часто перебільшується, а дані візантійських і арабських сучасників відображають їхні уявлення про монополію держави на насильство¹¹. Федір Андрощук коментує і згадуваний Іоанном Скилицею інцидент з Хрисохіром, «родичем Володимира», переконливо вважаючи його скандинавом (що, на нашу думку, ніяк не суперечить відомостям Скилиці), а популярне в історіографії XIX ст. розмежування між скандинавами і русами не витримало випробування часом¹². Друга печатка Василя II, знайдена у Новгороді, як вважає автор, потрапила на північ Русі невдовзі після 997 р.

Поза сумнівом, цікаві печатки Никифора III Вотаніата з Шестовиці та Алексія I Комніна (знайдена у Чернігівській області) (р. 46–48). Погодимось з автором у тому, що ці знахідки необхідно розглядати у контексті активної участі русів у візантійських справах останньої чверті XI ст. Печатка василевса Никифора III могла потрапити на Русь у контексті переговорів із Всеволодом Ярославичем про Тмутаракань, а молівдовул Алексія Комніна автор відносить до доби чернігівського князіння Олега Святославича (1094–1097 рр.), який мав контакти з Імперією ромеїв ще з часів заслання на Родосі (р. 48–49). Зазначимо, що молодшому з синів

Ярослава в історіографії традиційно приписують провізантійську політику¹³. Вочевидь, предметом перемовин князя і василевса могла бути не лише Тмутаракань (питання про приналежність якої не було актуальним до повернення Олега 1083 р.). Печатка могла скріплювати документ, пов'язаний із залученням і відправленням русів на службу до Візантії. Можливо, сторони прагнули владнати інцидент, пов'язаний з участю русько-варязького корпусу в апостасіях Никифора Врієннія і Василякі проти Вотаніата. Під час заколотів варяги, як відомо зі свідчень Михаїла Атталіата і Продовжувача Скилиці, розділилися: частина з них підтримала апостатів Врієннія і, згодом, Василякі, інші ж залишилися вірними Михаїлу VII Дуці і Вотаніату, який змінив його¹⁴.

Знахідки семи печаток візантійського аристократичного роду Спондилів, як переконливо демонструє Ф. Андрощук, ілюструють тісні зв'язки звенигородського і перемишльського князя Володаря Ростиславича з Імперією ромеїв¹⁵. Автор розділяє скепсис Олександра Каждана щодо реальності шлюбу доньки Володаря з одним із синів Алексія Комніна і натомість припускає матримоніальний союз зі Спондилами (р. 50)¹⁶. У Володаря Ростиславича, як і у його братів, Давида і Василька, не могло бути особливих симпатій до Алексія, який підтримав їхнього противника, Олега Святославича, у боротьбі за Тмутаракань і невдовзі анексував цю територію¹⁷. Недарма осліплений Василько згадував про свій антивізантійський план «перейти болгары дунайские»¹⁸. Втім, не виключено, що політичні причини спонукали їх, як згодом й іншого антагоніста Комніна, Володимира Мономаха, піти на примирення і союз із василевсом¹⁹.

Печатка василевса Мануїла I, знайдена в околицях Києва, дійсно могла потрапити до київського князя Ростислава Мстиславича внаслідок пригод Андроніка Комніна, який переховувався у Галичі від переслідувань свого кузена, і ромейського посольства з метою спільних військових дій проти угорців²⁰(р. 50–51). Не виключений зв'язок цієї знахідки з іншими подіями: діями Візантії проти попереднього правителя Києва Ізяслава Мстиславича (1146–1154) разом із Юрієм Долгоруким²¹, про що дозволяє судити неясний натяк у панегірику василевсові авторства ритора Михаїла²². Чи не могла візувати ця печатка документ про домовленості Мануїла та Юрія,

який посідав київський престол у 1155–1157 рр.? За період довгого правління цього ромейського імператора змінилося чимало князів серед «тавроскіфів», що дозволяє вважати ймовірними різні інтерпретації.

Стаття Миколи Алексеєнка продовжує його дослідження архіву херсонеських печаток і присвячена печаткам страторів Херсона (р. 55–60). На основі даних сфрагістики автор акцентує увагу на специфіці адміністративних посад, що існували у місті. Він вводить до наукового обігу печатки стратора Сергія, разом з тим порівнюючи їх з даними про поширення цього рангу чиновників в інших регіонах Імперії. Останнє само собою наводить на роздуми про визнання за цим ромейським містом якогось особливого статусу. Тому головну тезу М. Алексеєнка – про своєрідність системи управління у Херсоні – можна поставити під сумнів. Це провінційне фемне ромейське місто виявляє більше схожості з іншими містами Імперії, аніж відмінностей, і знахідки печаток з саном стратора, який, до того ж, не є високим, це лише підтверджують.

Віктор Чхайдзе опублікував цінний комплекс печаток Матархи VI–X ст. (р. 61–70). Серед знайдених артефактів дослідник відзначив печатки імперської цивільної і фемної адміністрації, церковних ієрархів і приватних осіб²³. Найбільшу увагу привертають печатки константинопольських чиновників: єпархів Константинополя Василя і Лева, палацового чиновника – протоспафарія і нотарія Георгія, протоспафарія і логариста Константина, а також севаста Михаїла Дуки; печатка відомого поета першої половини XI ст. Христофора Митиленського, протоспафарія Єфимія Лампроса, стратига і протоспафарія Лева Еротика, які ілюструють особливий статус цього портового центру і його надзвичайно тісні зв'язки зі столицею Імперії ще до анексії Тмутаракані–Матархи на межі XI–XII ст. (р. 61–63). Свідоцтва сфрагістичних джерел, як уявляється, дозволяють підтвердити обґрунтовану в попередніх працях дослідника тезу про Тмутаракань як специфічне володіння київських, згодом чернігівських Рюриковичів. Воно відрізнялося від традиційних князівств – «отчин» у «Руській землі» і було військовим та адміністративним центром русів в іншомовному та іншокультурному середовищі²⁴. Постійні міцні контакти регіону з Візантійською імперією фактично зробили неминучим політич-

не утвердження Імперії, а приєднання Матархи, здійснене близько 1103 р. Алексієм Комніним, стало логічним завершенням попередніх подій²⁵.

Поза сумнівом, цікавими є печатки, пов'язані з Херсоном, які демонструють контакти Матархи з ромейською Південно-Західною Таврикою (серед них – стратигів і протоспафаріїв Георгія (960–970-ті рр.) та Іоанна (друга половина X ст.) (р. 63–64); представників фіскальної адміністрації, а також церковних ієрархів різних рангів – від диякона і монаха до митрополита (р. 64–66). Ці знахідки змушують переосмислити традиційний погляд на історію Тмутаракані–Матархи, показуючи, що візантійська присутність і вплив тут були постійними (В. Чхайдзе вказує на те, що печаток IX–X ст. знайдено набагато більше, ніж XI–XII ст.).

На нашу думку, свідоцтва джерел дозволяють сформулювати гіпотезу про кондомінатний характер володінь Візантії та Русі на Тамані. Краще за все це ілюструється часом правління Олега Святославича 1083–1094 рр. (цілком ймовірно, він зберіг владу над уламками Хазарського каганату – Тмутараканню та Саркелом (Білою Вежею) до своєї смерті 1115 р., після чого ці анклавні були назавжди втрачені для Русі). Показовою є комбінація титула архонта (князя) і дуки на його печатці (див. статтю Олександра Алфьорова, р. 100–101), поєднання візантійського адміністративного рангу і важливої для Русі вказівки на приналежність до князівського роду. Валерій Степаненко вважає, що ця титулатура свідчить про васалітет руського князя, його перехідний статус – вже не повновладного архонта, але ще не візантійського чиновника – дуки²⁶. Геннадій Литаврін зазначав, що печатки Олега, які збереглися, є аналогічними до печаток провінційних намісників візантійського імператора²⁷. Проте витоки координації сил Візантії та Русі у регіоні можна віднести до більш раннього часу.

У зв'язку з цим показовою є згадка Іоанном Скилицею спільної експедиції візантійців і русів до Хазарії, проти архонта Георгія Цули 1016 р.²⁸ Нові дослідження дозволили відмовитися від традиційної ідентифікації Хазарії з Херсоном і кримськими територіями Візантії, а Георгія Цули – з однойменним стратигом. На думку Андрія Сазанова та Юрія Могаричева, під Хазарією слід розуміти саме території Тамані і Передкавказзя, азійського Боспору²⁹.

У давньоруських джерелах і пізніше населення Тмутаракані та Приазов'я неодноразово називалося «козарами»³⁰. Інколи дослідники ототожнювали Сфенга, названого Склицею братом Володимира, який і допомагав екзархові Варді Монгу наводити лад, з Мстиславом, сином київського князя, що правив у Тмутаракані³¹. Ім'я Сфенг, не виключено, могло бути скандинавським іменем Мстислава Володимировича або його прізвиськом³². З другого боку, не можна не враховувати можливості існування невідомого за іншими даними родича київського князя – про рід Рюриковичів X ст. ми знаємо небагато. Олександр Филипчук ідентифікує Сфенга зі Свейном, ярлом Хладіру, правителем Норвегії 1000–1015 рр., який загинув під час походу на Русь 1016 р.³³. Омелян Пріцак вважає Свейна Хаконарсона ватажком варязьких найманців Ярослава, залучених під час протистояння з Києвом напередодні смерті батька; він же – дядько іншого варяга, союзника Ярослава, який згадується у літописі, Хакона Ейріксона (Якуна)³⁴.

У будь-якому разі показовим є факт спільних зусиль ромеїв та русів на Тамані вже від початку XI ст. Скупі дані джерел свідчать про те, що і надалі Візантія ніколи не відпускала Тамань з орбіти свого впливу, а спроби деяких князів-русів здійснювати надто самостійну політику в регіоні, без врахування позиції Києва і Константинополя, призводили до негативних результатів. Саме так можна інтерпретувати факт отруєння херсонським катепаном небажаного Візантії Ростислава Володимировича, якого «убояшся Греци» і не любили дядьки – учасники «тріумвірату Ярославичів»³⁵. До того ж слід зазначити наявність як візантійських, так і руських церков і монастирів, контроль Зихської єпархії над територією. Отже, можна припустити, що кондомінат Візантії і Русі на Тамані розпочався задовго до поневірянь Олега Святославича.

Стаття болгарського вченого Миколи Канева знайомить з молівдовулом протопроедра Германа, якого автор переконливо ототожнює з одним із фаворитів Никифора III Вотаніата, болгариним Германом, котрого згадують Вриенній і Анна Комніна³⁶ (р. 71–74). Цікавими є і коментовані Тодором Тодоровим три молівдовули імператора Феофіла з Болгарії, два з яких знайдені у Преславі, столиці Староболгарського царства. Враховуючи брак візантійських джерел іконоборської доби³⁷, знахідки печаток набувають додаткової ваги.

Т. Тодоров порівнює зображення на печатках із солідами Феофіла, знаходячи можливість датувати їх 835–840 рр. (р. 78). На його думку, ці молівдовули відображують відновлення мирних відносин між Преславом і Константинополем, їх можна розглянути у контексті дипломатичної активності Імперії впродовж 838–839 рр. (р. 80).

Вернер Зайбт аналізує візантійські печатки з родовими іменами з колекції Олексія Шереметьєва (р. 83–96). Серед них вже згадані печатки Спандилів, Константина Керамеса, Микити Цанца. Особливо важливою є публікація двох печаток митрополита Русі Никифора (бл. 1182–1201 рр.), яка дозволила уточнити час його перебування на київській кафедрі³⁸. Лише печатка зберегла вказівку на походження ієрарха з міста Мир у Лікій (ὁ πρὸ τοῦ Μίρου). В. Зайбт та А.-К. Вассиліу-Зайбт встановили його родинні зв'язки з Євстафієм Фессалонікійським, обраним митрополитом Мир 1174 р. і невдовзі переведеним до Фессалонік. На думку дослідника, Никифор посів митрополічу кафедру Русі після обрання Євстафія у Мири, але до його переведення, тобто 1174–1175 рр. (р. 86–88).

Олександр Алфьоров інтерпретує печатку Олега Святославича (згідно легенді на печатці, «Михаїла, архонта і дуки Матархи і всієї Хазарії»). Серед всіх печаток Олега ця є унікальною за поєднанням титулів архонта і дуки, а також згадкою «всієї Хазарії» (р. 100–101). Дослідник вважає, що титул дуки, що вказує на місце у візантійській таблиці рангів, князь одержав після перебування у засланні на Родосі³⁹ і укладення домовленості з Алексієм Комніним⁴⁰. Автор обґрунтовано ставить під сумнів гіпотезу про васалітет Олега; на його думку, титул «архонта всієї Хазарії» вказує не лише на тяглість хазарського спадку серед чернігівських князів, а й на візантійський ідеологічний вплив. Погоджуючись із цим, додамо, що така титулатура князя може підтвердити наше припущення про спільний характер управління Таманню у період безпосереднього приєднання Матархи до Візантії.

Наступну частину збірки розпочинає стаття Жана-Клода Шейне, присвячена цікавій, рідкісній науковій проблемі вживання мов у Візантії за сфрагістичними даними (р. 107–124). Автор досліджує і класифікує білінгвальні печатки у хронологічному і регіональному аспектах. Окрім латинських написів, залучаються вірменські, сирійські, грузинські, арабські, єврейські. Панівна до VII ст., поряд

із грецькою, латина зберігає значення в Африці та Південній Італії до кінця візантійського панування; X–XII ст. характеризуються великим мовним різноманіттям, хоча двомовність на печатках залишається рідкістю (р. 122).

Олена Степанова розглядає терміни «людина василевса» і «раб василевса» (ὁ ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως и ὁ δοῦλος τοῦ βασιλέως) в легенді печаток (р. 125–142). Петербурзька дослідниця зауважує, що позначений цими термінами статус не відображувався в офіційній ієрархії рангів, акцентуючи, передусім, особисті зв'язки людини з василевсом. Серед таких осіб могли бути імператорські слуги, іноді – чиновники і знать, яким не було соромно називати себе «холопами царя».

Іван Йорданов висвітлює проблему датування молівдовулів на базі Корпусу візантійських печаток Болгарії (р. 143–158). Серед 3500 печаток автор виділив чотири хронологічні групи: 1) 491–681 рр. – 301 знахідка; 2) 681–971 рр. – 309; 3) 971–1185 рр. – 2557; 4) 1185–1393 рр. – 74 (р. 144). Детально розглядаються різні методи датування: іконографічний; за спеціальними епітетами імені святого; за допомогою лігатур і абрєвіатур; за декоративними знаками; за текстуальними даними (р. 150–153).

Микола Хріссімов і Валентин Марчев опублікували монету, подібну до мідної пластини із зображенням імператриці Феодори. Автори акцентують увагу на тому, що знайдений артефакт відображує образ імператриці-монахині, висвітлюючи невідомий аспект ідеології цієї доби (р. 162). Від себе додамо, що він міг бути пов'язаний з роллю цієї овдової василіси у відновленні іконошанування.

Стаття Вів'єна Прижана присвячена сигілографічним даним про візантійські збройні сили у Сицилії (р. 163–178). Автор виділяє три фази візантійської воєнної політики у Сицилії: встановлення феми наприкінці VII ст.; громадянську війну 820-х рр.; мусульманське вторгнення і боротьбу з ним. Цікавими є опубліковані печатки Константина, іпата та коміта вігли, коміта вігли Петрони, іпата та топотирита Енни Феодора, спафарія та стратига Македонії Феоктиста, які додають нові дані до просопографії Імперії ромевів (р. 167–174).

Стаття Микити Храпунова стосується проблеми континуїтету в адміністрації візантійського Херсона (р. 179–191), яку давно до-

сліджує автор. Він ставить завдання реконструкції міської і регіональної адміністрації на різних етапах як системи, порівняльного аналізу різних груп джерел і статистичного аналізу даних печаток. Особлива увага акцентована на еволюції посад едиків, патерів і протевонів, а також кіра Херсона. У світлі цих даних М. Храпунов ставить питання про те, якою мірою був реалізований на практиці наказ Лева VI про заборону призначення на адміністративні посади представників міських громад (р. 180). Головний висновок дослідника полягає у тому, що адміністрація Херсона не була зашкідливою, статичним організмом, а зазнавала динамічних змін, хоча континуїтет не був прямим і лінійним (р. 185). При цьому автор не зазначив тієї обставини, що офіціали візантійського Херсона незалежно від того, чи були вони місцевими мешканцями чи ні, мали імперські титули та імперські печатки й у цьому сенсі нічим не відрізнялися від офіціалів інших ромейських міст, підпорядкованих Імперії. На жаль, як і у випадку з твердженнями М. Алексєєнка, тут знов-таки помітне нав'язливе прагнення будь-що знайти «привиди самоврядування» міської громади Херсона.

Стаття Олексія Щавелева інтерпретує печатку «перекладача з англійської», патрикія Сфена (р. 193–200)⁴¹. Власник печатки Сфен (грецька транскрипція скандинавського імені Свейн) вважав своїм покровителем Св. Георгія, згадуваного на аверсі. Як зазначає автор, ім'я Свейн згадується русько-візантійському договорі 944 р. й у берестяній грамоті № 912 кінця XI – початку XII ст. Хронологічно молівдовул належить до періоду після норманського завоювання Англії, але до 1200 р.

Олексій Щавелев коментує і проблему етнічної ідентифікації Сфена. Попри вочевидь скандинавське ім'я, він міг бути і не скандинавом, а вихідцем з Англії, який володів англо-саксонською мовою. На особливу увагу заслуговує титул патрикія – надзвичайно високий в імперській ієрархії рангів, що не призначався для чужинців. Присвоєння Сфену такого сану могло бути безпрецедентним феноменом, одним з перших випадків. Ймовірно, саме це і викликало емоційну відповідь Кекавмена, який радив не звеличувати іноземців на шкоду ромеям, змушуючи їх служити лише за одяг і хліб, оскільки ніхто з блаженних василевсів «не звеличував франка чи варяга в достоїнство патрикія» (р. 198)⁴².

Гліб Івакін аналізує історичний контекст печаток невідомого Ніла з Києва, знайдених 1976–1977 рр. під час розкопок ротонди кінця XII – початку XIII ст., і введених до наукового обігу самим автором 1981 р. (р. 201–217). Археолог відмовляється від своєї попередньої гіпотези про приналежність молівдовулів Патріарху Константинопольському Нілу Керамевсу (1380–1388 рр.)⁴³, розглядаючи їх через призму історії Києва післямонгольського часу. Обґрунтованою уявляється постановка питання про дійсні масштаби зруйнування Києва Батием і запусіння столиці Русі після 1240 р., заслуговує на увагу і оригінальний висновок про те, що відносний занепад «матері міст руських» – результат не лише навали Батия, а й загального розвитку політичної і економічної ситуації у Східній Європі (р. 207–208). Автор висуває і обґрунтовує цікаву гіпотезу про те, що відоме переведення митрополита Максима з Києва до Володимира 1299 р. було ініційовано Сараєм, а саме ханом Тохтою невдовзі після вбивства його суперника, темника Ногая⁴⁴ (р. 211); розглядає і спірні в історіографії проблеми створення Галицької і Литовської митрополій, а також політики Константинополя у зв'язку з розколом Київської митрополії і спробами її об'єднання (р. 212–215)⁴⁵.

Розділ, присвячений сфрагістиці Русі, відкривається статтею Марини Сотникової про печатки Ярослава Мудрого (р. 221–229). Два екземпляри печатки князя, знайдені 1994 і 2008 рр. у Новгороді і Києві, підтверджують припущення Аріста Куніка про залежність зображення срібників Ярослава від печаток, здійснене ще у середині XIX ст.⁴⁶ Втім, порівняння з монетами дозволяє уточнити гіпотезу А. Куніка: швидше за все, монетний штамп виготовив один різчик, а матрицю печатки – інший; також не знаходяться докази тому, що образ Св. Георгія був запозичений безпосередньо з печатки на монету (р. 224). Як зазначає автор, знахідка з Новгорода більш близька до монет, ніж київська, і, можливо, саме з новгородської печатки князівський знак був перенесений на срібники. Не виключено, що якась більш рання печатка часів правління Ярослава у Новгороді слугувала прототипом для монети (р. 226). Випуск «Ярославового срібла» відбувся одноразово, у Новгороді, у 1014–1018 рр, скоріш за все, з запасів, що виникли після відмови платити данину Києву (відомий з Початкового літопису конфлікт

Ярослава з батьком, Володимиром Святославичем)⁴⁷. Показово, що після утвердження у столиці Русі князь більше не поновлював карбування. Титулатура Ярослава на печатках як «князя руського», на думку М. Сотникової, фактично синонімічна більш пізньому титулу «великий князь». «Князем руським» називався правитель середнього Подніпров'я – «Руської землі»; ймовірно, витоки цього титулу можна шукати вже у IX–X ст. (р. 226–228). Втім зазначимо, що теза про схожість зображення Ярослава на печатках з портретом князя Святослава у Лева Диякона потребує подальшого обґрунтування⁴⁸, тим більш, що цей візантійський історик нічого не пише про зовнішність Володимира (і навіть не згадує про нього).

Євген Ейдель опублікував печатку вже згаданого митрополита Максима, знайдену в околицях Луцька 2007 р. (р. 231–234). Дослідник зазначає її подібність до молівдовула спадкоємця Максима на кафедрі, Св. Петра Московського, аналізує вміщений на реверсі титул іпертима і митрополита «всієї Русі», підтримуючи думку Антона Горського про те, що саме цей ієрарх після переїзду до Володимира на Клязьмі передав титулатуру північно-східним князям, передусім Михаїлу Тверському (р. 233–234).

Сергій Білецький розглядає руські печатки як текст (р. 233–244), виділяючи і аналізуючи графічні символи, що трапляються на них. Так, образ Христа розміщено на печатках великих князів, посадників, віча і архієпископа Новгорода і не належить, таким чином, до єдиної гомогенної групи, вказуючи на владу, надану Богом; зображення хреста також можна бачити на печатках як князів, так і новгородських чиновників та ієрархів. Зображення Божої Матері на печатці символізує зв'язок її власника з Церквою; сцени церковних свят зустрічаються на монастирських молівдовулах. Образ Святого на печатці, як відомо ще з часів М. Лихачова, може вказувати на хрестильне ім'я, а зображення двох Святих може стосуватися двох власників, або до церкви чи монастиря. Одним з найдавніших є зображення емблеми. Портретні зображення надзвичайно рідкісні, зустрічаються також розетки, букви, «кульки», маски.

Стаття Валерія Степаненка присвячена «портретам» князів у давньоруській сигілографії (р. 245–260). Автор аргументовано критикує гіпотезу про візантійський титул та інсигнії князя

Володимира Святославича. На його думку, портрет князя на монетах не свідчить про запозичення візантійської традиції, оскільки карбування невдовзі припинилося (р. 246). Показово, що сучасні Володимирі візантійські джерела мовчать про хрещення Русі, що може бути наслідком приниження, якого зазнали гордовиті ромеї. В. Степаненко обґрунтовано спростовує також гіпотези Н. М. Нікітенко, що стосуються інтерпретації «криторської фрески» Софії Київської як портрета Володимира і його дружини Анни, а також її припущення про титул «цезаря» щодо правителя Києва⁴⁹ (у візантійській практиці ранг кесаря використовувався винятково для членів імператорської династії (р. 247–248)).

Зазначимо, що, на нашу думку, не можна виключити набуття швагром василевса Володимиром титулу магістра або патриція, які найчастіше використовувалися ромеями з подібною метою. Пожальвання імперського сану, поряд із усиновленням і подарунками, дійсно вкладається у стандартну схему хрещення ватажків варварів у візантійських наративах⁵⁰. Василій II неодноразово подібно нагороджував своїх союзників: так, після смерті царя Тао-Кларджеті, куропалата Давида (1000 або 1001 рр.) він нагородив титулом магістра еміра м. Неперкерта, а також іберійського царя Гургена, син якого Баграт Абхазький став у цей час куропалатом⁵¹.

Візантійські імператорські регалії майже не трапляються серед артефактів домонгольської Русі. На портретах князів трапляються «гібриди», що поєднують руські і візантійські характерні риси: комбінації з хутряною шапкою і пропендуліями (катасестами) на голові, поєднання стемми та клобука тощо⁵². Все це говорить про те, що давньоруський копіїст, не розуміючи специфіки ромейського парадного одягу, намагався «русифікувати» свій прототип, а не замінити його візантійським стандартом (р. 250–256).

У заключному розділі збірки розглядаються печатки поствізантійського часу. Віра Ченцова представила дослідницький проект каталогу поствізантійських печаток (р. 263–279). Серед них вона вирізняє печатки монастирів Афона та їхніх околиць, печатки Константинополя, а також вироби провінційних різчиків. Марина Куришева розглядає печатки грецьких рукописів XVII ст. із зібрання Державного Історичного музею Москви (р. 28–312). Друкуються печатки і відбитки Александрійського патріарха Паїсія, афонського

протоігумена, ієромонаха Климента, ієродиякона Мелетія Грека, сургучна печатка Антиохійського патріарха Макарія.

У цілому збірка надає чудовий огляд матеріалу, що відрізняється новизною, пробуджує дослідницьку думку і може розглядатися як вагомий внесок до сучасної сфрагістики, що стрімко розвивається.

¹ Тисяча років української печатки. Каталог виставки / Гол. ред. В. А. Смолій, упорядник Ю. К. Савчук. К., 2013; Сфрагістичний щорічник / Ред. кол.: П. С. Сохань, О. О. Маврін, О. Є. Шереметьєв, О. А. Однороженко. К., 2011–2013. Вип. 1–4.

² *Adam von Bremen. Hamburgische Kirschengeschichte // Monumenta Germaniae Historica SS rer. Germ. / Herausgegeben von B. Schmeidler. Hannover, Leipzig, 1917. S. 80; см.: Адам Бременский. Деяния гамбургских архиепископов // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. М., 2010. Т. 4. Западно-европейские источники / Сост., пер., коммент. А. В. Назаренко. С. 129, прим. 33.*

³ Цит. за: *Климанов Л. Г. Н. П. Лихачев: «быть, чем только могу, полезным первенствующему ученому сословию» // Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. М., 1995. С. 95.*

⁴ *Zuckerman C. Jerusalem as a Center of Earth in Anania Sirakac'i's Asharhac'oyc' // The Armenians in Jerusalem and the Holy Land / Ed. M. E. Stone, R. R. Ervine, R. Stone. Leuven; Paris; Sterling, 2002. P. 255–274; Айбабин А. И. Археологическое наследие хазар времен создания каганата // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. 2013. Т. 18. С. 277–315.*

⁵ Див. детальніше: *Histoire de Yahya-Ibn Said d'Antioche/ [ed. et trad. en français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev] // Patrologia orientalis. 1932. Т. 23. Fasc. 2. P. 458; Розен В. П. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского // Записки Императорской академии наук. 1883. Т. 44. С. 40; Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum / Ed. J. Thurn // Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Berolini, 1973. Vol. 5. P. 355; Annales Baresnes // Monumenta Germaniae Historica SS. Hannoverae, 1844. Т. 5. P. 53; Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв. // Труды В. Г. Васильевского. СПб., 1908. Т. 1. С. 205–210; Blöndal S., Benedikz B. The Varangians of Byzantium. N. Y., 1978. P. 46–53.*

⁶ *Poppe A.* The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986-89 // *Dumbarton Oaks Papers*. 1976. Vol. 30. P. 230–239; *Seibt W.* Der Historische Hintergrund und die Chronologie der Taufe der Rus' (989) // *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress of the Millennium of the Conversion of Rus' to Christianity*. Thessaloniki, 1992. S. 287–302.

⁷ *Розен В. Р.* Император Василий Болгаробойца... С. 25; *Histoire de Yahya...* P. 426; см.: *Poppe A.* The Political Background to the Baptism of Rus. P. 235–237.

⁸ Всеобщая история Степаноса Таронского. М., 1864. С. 179.

⁹ *Розен В. Р.* Император Василий Болгаробойца. С. 23–24; *Histoire de Yahya...* P. 423–424.

¹⁰ Див.: *Роменский А. А.* «Когда пал Херсонес?» К вопросу о ключевом моменте в хронологии русско-византийских отношений конца X в. // *Romaios*. Сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. Харьков, 2013. С. 310–328.

¹¹ Дякуємо О. Мусіну за цю думку у відгуку на дисертацію О. Роменського.

¹² Про Хрисохира див.: *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*. P. 367; *Ahrweiler H.* Byzance et la mer. P., 1965. P. 128; *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь. СПб., 2000. С. 223–227.

¹³ *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. С. 407–408; *Паушто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 82–84; *Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана та Л. В. Войтовича.* Львів, 2011. С. 411.

¹⁴ *Michael Attaliota.* Historia / ed. W. Brunet de Presle // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonnae, 1853. P. 242, 253–254, 294–296; Ἡ συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση / ἐκδ. Εὐ. Τσολάκη. Θεσσαλονίκη, 1968. Σ. 181–182; см.: *Васильевский В. Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв. // *Труды В. Г. Васильевского*. СПб., 1908. Т. 1. С. 346–354; *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь. СПб., 2000. С. 279–280.

¹⁵ Про Володаря Ростиславича див.: *Войтович Л. В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 328–330; *Войтович Л. В.* Галицько-Волинські етюди. Біла Церква, 2011. – С. 119–130, 155–157.

¹⁶ *Kazhdan A. P.* Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // *Harvard Ukrainian Studies*. 1988 / 1989. Vol. 12 / 13. P. 419–420.

¹⁷ Див.: *Litavrin G. G.* A propos de Tmutorokan // *Byzantion*. 1965. Т. 35. P. 221–234; *Степаненко В. П.* К истории раннесредневековой Таврики // *Античная древность и средние века*. 1992. Вып. 26. С. 129–133; *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь. С. 288–289.

¹⁸ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Л., 1926. Т. 1. Вып. 1. Стб. 266; Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб., 1908. Т. 2. Стб. 240.

¹⁹ Див.: *Vernadsky G.* Relations byzantino-russes au XII siècle // *Byzantion*. 1927/1928. Т. 4. P. 269–270; *Mathieu M.* Les faux Diogènes // *Byzantion*. 1952. Т. 22. P. 138–146; *Литаврин Г. Г.* Русь и Византия в XII в. // *Вопросы истории*. 1972. № 7. С. 38–40; *Горский А. А.* Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе и русское летописание // *Исторические записки*. 1987. Т. 115. С. 308–318.

²⁰ *Nicetae Choniatae Historia / Rec. I. A. Van Dieten // Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Berlin, N. Y., 1975. Vol. 1/1. P. 129–132; *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum / Ed. A. Meineke // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonnae, 1836. Vol. 13. P. 232–237; Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб., 1908. Т. 2. С. 524; *Vernadsky G.* Relations byzantino-russes au XII siècle. P. 270–271; *Мошин В.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // *Byzantinoslavica. Revue Internationale des Études Byzantines*. 1950. Т. 11. С. 49–52; *Frances E.* Les relations russo-byzantines au XIIe siècle et la domination de Galizie au Bas-Danube // *Byzantinoslavica. Revue Internationale des Études Byzantines*. 1959. Т. 20. P. 58–60; *Каждан А. П.* Два дня из жизни Константинополя. СПб., 2002. С. 76–77; *Юревич О.* Андроник I Комнин. СПб., 2004. С. 80–92.

²¹ Cf.: *Vernadsky G.* Relations byzantino-russes au XII siècle. P. 273–274.

²² *Каждан А. П.* Неизвестное греческое свидетельство о русско-византийских отношениях в XII в. // *Феодалная Россия во всемирно историческом процессе. Сборник статей в честь Л. В. Черепнина*. М., 1972. С. 235–236; *Kazhdan A. P.* Some Little Known or Misinterpreted Evidence about Kievan Rus in Twelfth Century Greek Sources // *Harvard Ukrainian Studies*. 1983. Vol. 7. P. 344–347.

²³ Більш повну публікацію див.: *Чхаїдзе В. Н.* Византийские печати из Тамани. М., 2015.

²⁴ *Чхаїдзе В. Н.* Тмутаракань. Очерки историографии // *Материалы истории и археологии Северного Кавказа*. 2006. Вып. 6. С. 139–174; *Чхаїдзе В. Н.* Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X–90-е гг. XI вв. // *Сугдейский сборник*. 2012. Вып. 5. С. 251–270.

²⁵ *Степаненко В. П.* К истории раннесредневековой Таврики // *Античная древность и средние века*. 1992. Вып. 26. С. 129–133; *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь. С. 288–289.

²⁶ *Степаненко В. П.* Архонт и дука Тмутаракани в конце XI в. // *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: империя и полис / [отв. ред. Н. А. Алексеенко]*. Севастополь, 2013. С. 161–163.

- ²⁷ *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь. С. 287.
- ²⁸ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. P. 354.
- ²⁹ *Могаричев Ю. М.* К вопросу о «Крымской Хазарии» в X–XI вв. // Восточная Европа в древности и средневековье. Миграции, расселение, войны как факторы политогенеза. XXIV Чтения памяти В. Т. Пашуто. М., 2012. С. 188–192; *Могаричев Ю. М.* О «Крымской Хазарии» в XI–XII вв. // Княжа доба. Історія і культура. 2013. Т. 7. С. 45–59; *Могаричев Ю. М., Сазанов А. В.* Крымская Хазария X–XI вв. Хазарский анклав в Крыму или историографический миф? // Хазарский альманах. 2012. Т. 10. С. 122–143.
- ³⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 147, 204–205; Ипатьевская летопись. Стб. 134, 196.
- ³¹ *Franklin S., Shepard J.* The Emergence of Rus 750–1200. Cambridge, 1996. P. 200–201; *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь. С. 216–217.
- ³² Згадка Хольті Сміливого, одного з синів князя Ярослава (вірогідно, Всеволода-Андрія) свідчить про те, що скандинавські імена траплялися серед Рюриковичів. Див.: *Рыдзевская Е. А.* Ярослав Мудрый в древнесеверной литературе // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1940. Т. 7. С. 67, 71; *Джаксон Т. Н.* О скандинавских браках Ярослава Мудрого и его потомков // Александр Гордон. Научный альманах. 2003. № 1. С. 53–64; *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: династическая история сквозь призму антропоники. М., 2006. С. 12.
- ³³ *Филипчук О. М.* Перечитуючи Іоанна Скілицю: хто був Сфенг – брат Володимира Святого? // Історична панорама: Збірник наукових статей Чернівецького національного університету. Спеціальність «Історія». Чернівці, 2009. Вип. 8. С. 58–70.
- ³⁴ *Прийцак О.* Походження Русі. К., 1997. Т. 1. С. 442–450; *Михеев С. М.* Варяжские князья Якун, Африкан и Шимон: литературные сюжеты, трансформация имен и исторический контекст // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2008. № 2. С. 29.
- ³⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 166; Ипатьевская летопись. Стб. 152, 155; *Гадло А. В.* Тмутараканские этюды. IV. Старшие Ярославичи и Ростислав // Вестник Ленинградского государственного университета. 1990. Серия 2. Вып. 4. № 23. С. 3–14; *Степаненко В. П.* Архонт и дука Тмутаракани в конце XI в. С. 159; Средневековый Херсон X–XI вв. / А. В. Сазанов, Н. А. Алексеенко, А. Г. Герцен, Ю. М. Могаричев. М., 2014. С. 327–334.
- ³⁶ *Nicéphore Bryennios.* Histoire / Tr. P. Gautie // Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Bruxelles, 1975. Vol. 9. P. 59, 249, 283; *Anna Comnena.* Alexias / Ed. by D. R. Reinsch, A. Kambylis // Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Berolini, 2001. Vol. 40. P. 55.

- ³⁷ *Афиногенов Д. Е.* «Повесть о прощении императора Феофила» и Торжество Православия. М., 2004. С. 10–12.
- ³⁸ Щодо митрополита Никифора II див.: Лаврентьевская летопись. Стб. 390–391, 407, 414; Ипатьевская летопись. Стб. 627–630, 634, 666, 681–688; *Nicetae Choniatae* Historia / Rec. I. A. Van Dieten // Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Berlin, N. Y., 1975. Vol. 1/1. P. 522; *Поннэ А.* Митрополиты и князья Киевской Руси // *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси. СПб., 1996. С. 461–462.
- ³⁹ Житье и хождение Данила, Русьскыя земли игумена, 1106–1108 гг. / [под ред. М. В. Веневитинова] // Православный Палестинский сборник. 1883. Т. 1. Вып. 3; 1885. Т. 3. Вып. 9. С. 8–9.
- ⁴⁰ Усталену в історіографії думку про шлюб Олега з Феофано Музалон нині можна піддати сумніву: *Чхаидзе В. Н.* Феофано Музалон – архонтисса Росии // Византийский временник. 2007. Т. 66. С. 155–170.
- ⁴¹ Попередні публікації автора на цю тему: *Щавелев А. С.* Печать византийского патрикия и переводчика Сфена // Древнейшие государства Восточной Европы. 2010. Предпосылки и пути образования древнерусского государства. М., 2012. С. 482–488; *Щавелев А. С.* «...Ни другой кто из блаженных василевсов не возвышали франка или варанга в достоинство патрикия...»: комментарий к фразе из «Советов и рассказов» Кекавмена // Византия и византийское наследие в России и мире. Тезисы докладов научной сессии византинистов. М., 2013. С. 288–290; *Щавелев А. С.* Печать византийского «переводчика англичан» патрикия Сфена: датировка и социокультурный контекст // Специальные исторические дисциплины / Ред. Б. Л. Фонкич. М., 2014. Вып. 1. С. 41–51.
- ⁴² Кекавмен. Советы и рассказы: Поучение византийского полководца XI в. / Подгот. текста, введ., пер. с греч., коммент. Г. Г. Литаврина. СПб., 2003. С. 296–297.
- ⁴³ *Ивакин Г. Ю.* Памятники сфрагистики и нумизматики // Новое в археологии Киева. К., 1981. С. 413.
- ⁴⁴ *Ивакин Г. Ю.* Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. К., 1996. С. 55–58.
- ⁴⁵ Див.: *Соколов П.* Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в. – К., 1913. С. 215–217; *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958. С. 137–141; *Исаевич Я. Д.* Галицко-Волинское княжество в конце XIII – начале XIV в. // Древнейшие государства на территории СССР. М., 1987. С. 76; *Войтович Л. В.* Юрій Львович і його політика // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 75–76; *Паславський І.* Галицька митрополія: історичний нарис. Львів, 2007; *Скочиляс І.* Галицька митрополія

XIV – першої половини XV ст.: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу // Княжа доба. Історія і культура. 2011. Т. 4. С. 246–279; Цукерман К. Из ранней истории Литовской митрополии // Беларуская Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў. Наваполацк, 2014. С. 145–152.

⁴⁶ Куник А. А. О русско-византийских монетах Ярослава I Владимировича, с изображением Св. Георгия Победоносца. СПб., 1860. С. 110–116.

⁴⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 130; Ипатьевская летопись. Стб. 115; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 168. См.: Poppe A. Spuscizna po lodzimirzu Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015–1019 // Kwartalnik Historyczny. 1995. Rocznik 102. № 3–4. S. 15; Головки О. Б. З історії міжкнязівської війни 1015–1019 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2000. Вип. 1. С. 38; Михеев С. М. «Святополкъ съде в Киевъ по отци». Усобица 1015–1019 гг. в древнерусских и скандинавских источниках. М., 2012. С. 119–123.

⁴⁸ Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem / Rec. C. V. Nasii // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Vonnae, 1828. Pars 11. P. 156–157.

⁴⁹ Серед останніх праць див.: Никитенко Н. Н. Крещение Руси в свете данных Софии Киевской // Софія Київська. Візантія. Русь. Україна / Відп. ред. Ю. А. Мицик; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. К., 2013. Вип. 3. С. 415–441.

⁵⁰ Филипчук О. М. Studia Byzantino-Rossica. Чернівці, 2013. С. 387–419.

⁵¹ Всеобщая история Степаноса Таронского. С. 200.

⁵² Див.: Пузанов В. В. Княжеские «клобуки» и «венцы»: к спорам о древнерусских инсигниях // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / [відп. ред. М. Литвин]. Львів, 2011. С. 569–581.

Олена Чекан

(Київ)

АНДРІЙ ОКАРА У ПОШУКАХ НОВОЇ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Напередодні Революції Гідності, інтернет-ресурс «Василевс. Українська візантиністика» (<http://byzantina.wordpress.com>) опублікував дуже важливу і, як тоді здавалося, програмну статтю Андрія Окари «В околицях нового Константинополя, або Східнохристиянська цивілізація перед обличчям новітнього світового хаосо-порядку»¹. А. Окара завжди сприймався як талановитий філософ, політолог і публіцист, до того ж – давній симпатик України. Тому досить об'ємну і ретельно написану статтю у себе в блозі я радила читати всім охочим, давши її стислий конспект і перерахувавши основні полемічні тези: що є **цивілізація**? що є **наша** цивілізація? що є **осьова** цивілізація? що є Росія? що є Україна? що є Білорусь? що є Греція?.. і далі, і далі ще багато питань «що є», які тоді сприймалися як дослідницька цікавість, а не риторичний зойк, як з'ясувалося згодом. Нагадаю: за умов постіндустріального суспільства ідея цивілізаційної ідентичності (ЦІ) набуває дедалі більшої ваги, стаючи найважливішим чинником об'єднання, усвідомлення, діалогу й розвитку.

«Сучасну цивілізацію, – зауважує А. Окара, – можна визначити як процес підтримання універсальної картини світу, наднаціональної ідентичності та життєвого порядку у локалізованій соціальній спільноті на підставі спільних трансцендентних цінностей та емпіричних уявлень, а також культурних і соціальних практик».